পাঠ - ১৪

ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ শাসন কালত ভাৰতত হোৱা সংস্কাৰসমূহ

4LLIPK

মূল অৰ্হতা ঃ

- গৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড কৰ্ণৱালিছ, লৰ্ড হেষ্টিংছ, লৰ্ড উইলিয়াম বেণ্টিং আৰু লৰ্ড ডেলহাউচিৰ সময়ত হোৱা সংস্কাৰসমূহৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব।
- উক্ত সংস্কাৰসমূহে ভাৰতীয় সমাজ আৰু অৰ্থনীতিত কেনেধৰণৰ প্ৰভাৱ পেলাইছিল সেই সম্পৰ্কে ধাৰণা লাভ কৰিব।
- ১৯ শতিকাৰ ভাৰতত সামাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু ধৰ্মীয় দিশত ঘটা নৱজাগৰণৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব।

আগৰ অধ্যায়ত ইংৰাজ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে ভাৰতৰ ৰাজনীতিত কেনেকৈ প্ৰৱেশ কৰিছিল সেই সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। তোমালোকে নিশ্চয় বুজিব পাৰিছা যে ভাৰতত ইংৰাজ শক্তিৰ উত্থান আচম্বিতে ঘটা এটা ঘটনা নহয়, ইয়াৰ অন্তৰালত দীঘলীয়া ইতিহাস লুকাই আছে। ইংৰাজসকলে সেই সময়ৰ ভাৰতীয় শাসকসকলৰ অকৰ্মণ্যতা বা ঘৰুৱা কন্দলৰ সুবিধা লৈ লাহে লাহে নিজকে শাসকৰ ৰূপত প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ ধৰিলে। প্ৰকৃততে দিল্লীৰ সম্ৰাট ফাৰুখছিয়াৰৰ অকৰ্মণ্যতাই ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীক ভাৰতত ৰাজশক্তিৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰাত সুবিধা কৰি দিছিল। কোৱা বাহুল্য যে ভাৰতীয় শক্তিবৰ্গৰ পৰোক্ষ সন্মতি আৰু সহযোগ লাভ কৰিহে ইংৰাজসকলে ভাৰতত ৰাজনৈতিক আধিপত্য লাভ কৰিছিল। ইয়াতে ভাৰতীয় শাসকসকলৰ ৰাজনৈতিক দুৰ্বলতা বা অযোগ্যতা স্পষ্ট হৈ পৰিছে।

ইংৰাজ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে ভাৰতত ৰাজনৈতিক শক্তিৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰা সময়ত ভাৰতত সৰু-বৰ দেশীয় ৰাজ্যবোৰৰ শাসন ব্যৱস্থা পৃথক পৃথক আছিল। তাৰোপৰি পৰম্পৰাগত আৰ্থ-সামাজিক ব্যৱস্থাসমূহো ইংৰাজৰ অনুকূলে নাছিল। সেয়েহে ইংৰাজসকলে ভাৰতৰ শাসন হস্তগত কৰি অনুকূল বাতাৱৰণ এটি সৃষ্টি কৰাৰ বাবে এলানি সংস্কাৰৰ কাৰ্যসূচী গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ সংস্কাৰসমূহক মূলতঃ প্ৰশাসনিক, ৰাজহ, শিক্ষা, বিচাৰ আদি ভাগত আলোচনা কৰা হ'ল।

প্ৰশাসনীয় সংস্কাৰ ঃ

ইংৰাজসকলে ভাৰতীয় শাসন ব্যৱস্থাত প্ৰচলিত দুৰ্নীতিসমূহ আঁতৰাবলৈ কিছুমান প্ৰশাসনীয় সংস্কাৰ হাতত লৈছিল। তাকে কৰিবলৈ গৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড কৰ্ণৱালিছে প্ৰথমে দুৰ্নীতিত লিপ্ত হৈ থকা কোম্পানীৰ কৰ্মচাৰীসকলক বে-আইনীভাৱে ব্যৱসায় চলোৱা, ভেটি লোৱা আদি কাৰ্য বন্ধ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিছিল। তেওঁ কোম্পানীৰ চাকৰিয়ালসকলৰ বেতনৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰিছিল আৰু জ্যেষ্ঠতাৰ ভিত্তিত পদোন্নতি দিয়াৰো ব্যৱস্থা কৰিছিল। এই কাৰ্যবিধিখনক **কৰ্ণৱালিছ সংহিতা** বুলি জনা যায়।

চিত্ৰ ১৪.১ লৰ্ড কৰ্ণৱালিছ

দ্বিতীয়তে, ইংৰাজ শাসকসকলে সামৰিক বাহিনীৰ ক্ষেত্ৰতো কিছুমান সংস্কাৰ সাধন কৰিছিল যাতে সামৰিক বাহিনীয়ে তেওঁলোকৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষিত কৰি ৰাখিব পাৰে। তৃতীয়তে, তেওঁলোকে ভাৰতত ইংৰাজ অধিকৃত এলেকাত শান্তি-শৃংখলা অটুট ৰাখিবলৈ নিৰ্দিষ্ট থানা আৰু আৰক্ষী নিযুক্তিৰ ব্যৱস্থাও কৰিছিল। কৰ্ণৱালিছে ভাৰতীয় লোকক শাসনৰ উচ্চ পদত নিয়োগ কৰা নাছিল। তেওঁ ইংৰাজ কৰ্মচাৰীৰ ওপৰতে বেছি আস্থা দেখুৱাইছিল। কিন্তু তেওঁৰ পিছৰজন গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড ময়ৰা বা লৰ্ড হেষ্টিংছে ভাৰতীয় লোকক চৰকাৰী চাকৰিত নিয়োগ কৰি পদোন্নতিৰো ব্যৱস্থা কৰিছিল। গৱৰ্ণৰৰ জেনেৰেল লৰ্ড ডেলহাউচিয়ে ইংৰাজৰ স্বাৰ্থ বিঘ্নিত নোহোৱাকৈ স্থানীয় আইনসমূহ ইংৰাজ সাম্ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা অঞ্চলবোৰত বলবৎ কৰাৰ অনুমতি দিছিল। জিলাৰ মুখ্য প্ৰশাসকজনক অধিক ক্ষমতা দি শাসনৰ ক্ষেত্ৰত বিকেন্দ্ৰীভূত নীতি প্ৰচলন কৰা লৰ্ড ডেলহাউচিৰ শাসনৰ অন্যতম সংস্কাৰ আছিল।

ইংৰাজসকলৰ শাসনৰ সময়ত বিচাৰ ব্যৱস্থাটো কিছু সালসলনি কৰা হৈছিল। পূৰ্ববৰ্তী ভাৰতীয় সাম্ৰাজ্যবোৰৰ বিভিন্ন ঠাইত ভিন ভিন আইন-কানুন চলিছিল। তাৰ পৰিবৰ্তে ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে সমগ্ৰ ভাৰততে এক ধৰণৰ আইন-আদালত স্থাপন কৰি দিছিল। লৰ্ড কৰ্ণৱালিছে বিচাৰৰ সুবিধাৰ বাবে দেৱানী আৰু সদৰ নিজামত আদালত (ফৌজদাৰী গোচৰৰ আদালত)ৰ কিছু সালসলনি কৰিছিল। গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড ময়ৰা বা হেষ্টিংছে ভাৰতীয় লোকক আদালতত নিয়োগ কৰিছিল আৰু ভাৰতীয় মুন্সিফসকলৰ ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰি এই দেশৰ লোকসকলৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হৈছিল।

জানি থওঁ আহা

✦ লৰ্ড ডেলহাউচিৰ দিনত ১৮৫৪ খ্ৰীষ্টাব্দত ভাৰতত প্ৰথম ডাক টিকটৰ প্ৰচলন হৈছিল। ইয়াৰ উপৰি এওঁ ভাৰতত পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে গড়কাপ্তানি বিভাগ স্থাপন কৰিছিল। তেতিয়াৰ পৰাই ভাৰতৰ প্ৰতিখন ৰাজ্যত একোজন মুখ্য অভিযন্তাৰ অধীনত একোটা গড়কাপ্তানি বিভাগৰ প্ৰচলন হৈছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

✦ প্ৰশাসনীয় ক্ষেত্ৰত ইংৰাজসকলে প্ৰৱৰ্তন কৰা উল্লেখযোগ্য সংস্কাৰসমূহ কি কি?

ৰাজহ সংস্কাৰ ঃ

কোম্পানী চৰকাৰৰ আগতে ভাৰতত ৰায়তৱাৰী ব্যৱস্থা প্ৰচলন আছিল। খেতিয়কে বা ৰায়তে ৰজা ঘৰত নিজে খাজনা দিব পাৰিছিল। ইংৰাজসকলে শাসনকাৰ্য সুচাৰুৰূপে পৰিচালনা কৰিবলৈ ভাৰতত ৰাজহ ব্যৱস্থাৰ সংস্কাৰ সাধন কৰি যথেষ্ট পৰিবৰ্তন আনিছিল। লৰ্ড কৰ্ণৱালিছৰ ৰাজত্ব কালটো তেওঁ সংশোধন কৰা ৰাজহ ব্যৱস্থাৰ বাবে উল্লেখযোগ্য। এওঁ পূৰ্বৰ কোম্পানীৰ শাসনৰ সময়ত থকা পাঁচ বছৰীয়া নাইবা এবছৰীয়া ৰাজহ বন্দৱস্তীৰ ঠাইত **চিৰস্থায়ী ৰাজহ ব্যৱস্থাৰ** প্ৰচলন কৰিছিল। চিৰস্থায়ী বন্দৱস্ত অনুসৰি জমিদাৰসকলে মাটি ভোগ কৰাৰ অধিকাৰ পাইছিল যদিও চৰকাৰে বিচৰা নিৰ্দিষ্ট ধন বা ৰাজহ দিব নোৱাৰিলে সেই জমিদাৰৰ মাটি চৰকাৰৰ অধীনলৈ গৈছিল। এই ব্যৱস্থাই জমিদাৰ শ্ৰেণীক ক্ষমতাশালী কৰিছিল যদিও কৃষকসকলে যথেষ্ট পৰিমাণৰ দুৰ্ভোগ ভুগিবলগীয়া হৈছিল।

জানি থোৱা ঃ

✦ ১৭৯৩ খ্ৰীষ্টাব্দত বংগদেশ, বিহাৰ আৰু উৰিষ্যাত প্ৰথমে চিৰস্থায়ী বন্দবস্তৰ সূচনা কৰিছিল। অসমত ১৮২৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ শেষৰ ফালে গোৱালপাৰা আৰু চিলেট (শ্ৰীহট্ট) জিলাত চিৰস্থায়ী বন্দবস্ত ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভ হৈছিল।

গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড হেষ্টিংছৰ দিনত ৰাজহ বিভাগৰ আন এক যুগান্তকাৰী সংস্কাৰ হৈছিল। হেষ্টিংছে তেওঁৰ

সুযোগ্য ৰাজহ বিষয়া ৰবাট বার্ডৰ সহযোগত ভাৰতৰ সীমান্ত গাঁওবোৰত ৰাজহৰ বন্দবস্তী কৰিছিল আৰু মাটিৰ পট্টাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। হেষ্টিংছৰ দিনৰ পৰাই ভাৰতত মাটিৰ পট্টা দিয়াৰ নিয়ম হৈছিল (১৮২৬ খ্ৰীষ্টাব্দত)। ফলত খেতিয়কসকলে থিতাপি লৈ নতুন উদ্যমেৰে কাম কৰিছিল আৰু ইয়াৰ ফলত কোম্পানীয়ে যথেষ্ট পৰিমাণে ৰাজহ লাভ কৰিছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

✦ বৰ্তমান মাটিৰ পট্টাৰ লগত পঞ্জীয়ন, নামজাৰি আৰু খাজনা দিয়া সম্পৰ্কে মা-দেউতাৰ পৰা জানি লৈ শিক্ষকৰ লগত আলোচনা কৰা।

চিত্ৰ ১৪.২ লৰ্ড হেষ্টিংছ

শিক্ষা সংস্কাৰ ঃ

পূৰ্বতে ভাৰতীয় শিক্ষা আছিল মূলতঃ ধৰ্মমূলক। সংস্কৃত, পাচী আৰু আৰবী ভাষাৰ কিছু জ্ঞান দিয়াটোৱেই আছিল সেই কালৰ শিক্ষা প্ৰণালীৰ বৈশিষ্ট্য। শিক্ষাৰ্থীসকল হিন্দু হ'লে **টোল বা গুৰুকুলত** আৰু মুছলমান হ'লে **মাদ্ৰাছা আৰু মোক্তাবত** শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিছিল। ইংৰাজসকলে ভাৰতীয় শিক্ষা ব্যৱস্থাত কিছু পৰিৱৰ্তন আনিব বিচাৰিছিল। ১৭৮১ খ্ৰীষ্টাব্দত ৱাৰেন হেষ্টিংছে কলিকতাত মাদ্ৰাছা এখন খুলিছিল আৰু ১৭৯২ খ্ৰীষ্টাব্দত জনাথন ডানকান নামৰ এজন ইংৰাজ বিষয়াই বাৰাণসীত সংস্কৃত কলেজ এখন স্থাপন কৰিছিল। এইবোৰ শিক্ষানুষ্ঠানত প্ৰাৰম্ভিক পৰ্যায়ত পুৰণি পদ্ধতিৰে জ্যোতিষ আৰু ব্যাকৰণৰ শিক্ষা দিয়া হৈছিল।

সেই সময়ত ইংলণ্ডত ঔদ্যোগিক বিপ্লৱে প্ৰসাৰতা লাভ কৰিছিল। সাম্ৰাজ্যবাদী ইংৰাজে যিহেতু ভাৰতক এখন উপনিৱেশ হিচাপেহে ব্যৱহাৰ কৰিছিল সেয়ে তেওঁলোকৰ নিজৰ স্বাৰ্থত ভাৰতীয় সমাজ আৰু অৰ্থনীতিত পাশ্চাত্য আৰ্হিত পৰিৱৰ্তন আনিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তাৰ বাবে প্ৰয়োজন হৈছিল ইংৰাজী মাধ্যমৰ পাশ্চাত্য শিক্ষা। সাধাৰণ শ্ৰেণীৰ ভাৰতীয়সকলেও যাতে ইংৰাজী ভাষাটো আয়ত্ব কৰিব পাৰে আৰু এই শ্ৰেণীটোক শ্ৰমিক বা বনুৱা হিচাপে কম খৰচতে কোম্পানীৰ চৰকাৰে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে তাত অধিক গুৰুত্ব দিছিল। ইংৰাজসকলৰ বাবে ভাৰতবৰ্ষ এখন উপযুক্ত বজাৰ হিচাপে বিবেচিত হৈছিল। লাহে লাহে ইংৰাজী ভাষাৰ প্ৰচলনত তেওঁলোকে গুৰুত্ব দিবলৈ ধৰিলে। পিছলৈ পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ সৈতে সংগতি ৰাখি লৰ্ড উইলিয়াম বেণ্টিংকৰ দিনত শিক্ষাৰ মাধ্যম ইংৰাজী হোৱাটো বাধ্যতামূলক কৰিছিল। এনেকৈ প্ৰাশ্চাত্য শিক্ষাৰ প্ৰতি মানুহৰ ধাউতি বঢ়াইছিল। ফলত পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় সংস্কৃত আৰু পাচী ভাষাৰ চৰ্চা কমি গৈছিল। গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল লৰ্ড ডেলহাউচিয়ে ভাৰতীয় শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ আৰু কিছু সালসলনি ঘটাই চাৰ্লছ উডৰ বিখ্যাত **প্ৰেৰণ পত্ৰত** ভাৰতীয় শিক্ষা প্ৰণালীৰ ৰূপৰেখা প্ৰস্তুত কৰি দিয়ে। ছাৰ চাৰ্লছ উড আছিল নিয়ন্ত্ৰণ ব'ৰ্ডৰ সভাপতি। এই প্ৰেৰণ পত্ৰ কাৰ্যকৰী কৰাত ডেলহাউচিয়ে গুৰুত্ব দিছিল। সেয়ে তেওঁ প্ৰাথমিক, উচ্চ ইংৰাজী বিদ্যালয় আৰু কেইবাখনো মহাবিদ্যালয় স্থাপন কৰি দিছিল। লৰ্ড ডেলহাউচিৰ দিনত ভাৰতীয় সংস্কৃত সাহিত্যৰ পুনৰ প্ৰচাৰ হৈছিল। বংগদেশৰ ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ আৰু অসমৰ আনন্দ ৰাম বৰুৱাই এই সময়ত সংস্কৃত সাহিত্যৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰিছিল।

চিত্ৰ ১৪.৩ লৰ্ড ডেলহাউচি

ক্রিয়াকলাপ ঃ

- তোমালোকৰ অঞ্চলত কিমানখন প্ৰাথমিক, উচ্চ প্ৰাথমিক আৰু মাধ্যমিক বিদ্যালয় আছে আৰু সেইবোৰ কেতিয়া প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল তাৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা।

ইংৰাজ গৱৰ্ণৰসকলৰ সংস্কাৰসমূহে ভাৰতীয় সমাজ আৰু অৰ্থনীতিত যথেষ্ট প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ইংৰাজসকলে তেওঁলোকৰ সংস্কাৰসমূহৰ জৰিয়তে ভাৰতত তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰাৰ লগে লগে অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক ক্ষেত্ৰতো বহুতো পৰিৱৰ্তন আনিছিল। ভাৰত উপ-মহাদেশত ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল কোম্পানীৰ বাবে যিকোনো উপায়ে ধন সংগ্ৰহ কৰা আৰু শাসন কৰা। ইংৰাজ অহাৰ আগলৈকে ভাৰতৰ অৰ্থনীতি এক সামন্ততান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাৰ মাজেদি চলিছিল। ইংৰাজসকল আছিল পুঁজিবাদী জাতি। গতিকে নিজৰ লাভৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি তেওঁলোকে পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় অৰ্থনীতিৰ গাঁথনি ভাঙি আধুনিক শিল্প বাণিজ্যৰ প্ৰসাৰ ঘটায়। ইয়াতে ভাৰতীয় কুটিৰ শিল্পৰ যথেষ্ট ক্ষতি হৈছিল। বাণিজ্য প্ৰসাৰৰ বাবে অৱশ্যে ইংৰাজসকলে যাতায়াত-যোগাযোগৰ ব্যৱস্থা উন্নত কৰিছিল। ৰে'ল-লাইন নিৰ্মাণ কৰি ৰে'ল গাড়ীৰ প্ৰচলনৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। লৰ্ড কৰ্ণৱালিছৰ ভূমিৰ চিৰস্থায়ী বন্দবস্তই জমিদাৰ শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি কৰি কৃষকক আলৈ-আথানিত পেলাইছিল যদিও লৰ্ড হেষ্টিংছে এনে ব্যৱস্থা আঁতৰাই কৃষকক ভূমি পট্টা দি তেওঁলোকৰ অৱস্থাৰ উন্নতি কৰিছিল। আকৌ লৰ্ড উইলিয়াম বেণ্টিংকে নতুন অনুমতি পত্ৰৰ ব্যৱস্থা কৰি ভাৰতত কানি ব্যৱসায়ৰ প্ৰচলন কৰি নিজ কোম্পানীক চহকী কৰিছিল। কিন্তু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে ভাৰতীয় লোকৰ অধঃপতনৰ বাট মুকলি হৈছিল।

ভাৰতীয় ধৰ্ম আৰু সামাজিক সংস্কাৰতো কোম্পানী চৰকাৰৰ ভূমিকা মন কৰিবলগীয়া। ইংৰাজ আমোলত প্ৰাশ্চাত্য শিক্ষাৰ পোহৰ পৰাত সমাজৰ কুসংস্কাৰ আৰু অন্ধবিশ্বাস ভালেখিনি দূৰ হ'ল। প্ৰথমাৱস্থাত কোম্পানী চৰকাৰে ভাৰতীয় সমাজ বা ধৰ্মীয় ব্যৱস্থাত হস্তক্ষেপ কৰা নাছিল। কিন্তু ভাৰতীয় সমাজত ধৰ্মৰ নামত এনে কিছুমান কু-সংস্কাৰ আছিল যে এইবোৰে তেওঁলোকক পিছলৈ সমাজ সংস্কাৰত মনোনিৱেশ কৰিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল। এই দিশত প্ৰথম পদক্ষেপ লৈছিল গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল ছাৰ জন চোৰে।

চিত্ৰ ১৪.৪ উইলিয়াম বেণ্টিক

জানি থওঁ আহা

- ১৮০৬ খ্ৰীষ্টাব্দত বিহাৰৰ জিলাধিপতি এজনে সতীদাহ প্ৰথা ৰোধ কৰিবলৈ লৰ্ড ৱেলেচলিক সৰ্বপ্ৰথমে লিখিত অনুৰোধ কৰিছিল। ১৮১৫ আৰু ১৮১৭ খ্ৰীষ্টাব্দত লৰ্ড হেষ্টিংছৰ দিনত এই প্ৰথা আদালতৰ জৰিয়তে বে-আইনী বুলি ঘোষণা কৰা হৈছিল। কিন্তু সফল হোৱা নাছিল। লৰ্ড উইলিয়াম বেণ্টিংকেহে ১৮২৯ খ্ৰীষ্টাব্দত বিখ্যাত ১৭ নম্বৰ বিধান জাৰি কৰি সতীদাহ প্ৰথা সম্পূৰ্ণকৈ নিৰ্মূল কৰিছিল।

১৮ শতিকাৰ শেষ ভাগত তেওঁ ৰাজপুতনা, মধ্যভাৰত আৰু পঞ্জাৱত কন্যা সন্তান হত্যা কৰাটো বন্ধ কৰিছিল। বংগদেশৰ ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ সহযোগত উইলিয়াম বেণ্টিকে সতীদাহ প্ৰথা বন্ধ কৰে। পিছে, ইয়াৰ অন্তৰালত উইলিয়াম বেণ্টিকৰ সাম্ৰাজ্যবাদী নীতি অন্তৰ্নিহিত হৈ আছিল বুলি সন্দেহ কৰা হয়। চৰকাৰৰ এনে কাৰ্যত সমাজত ভালেখিনি প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হৈছিল যদিও ইংৰাজ গৱৰ্ণৰে এই ব্যৱস্থা কটকটীয়াহে কৰিছিল। তদুপৰি কালী গোঁসানীৰ ঠগ ভক্তসকলক দমন, দাসত্ব প্ৰথাৰ অৱসান— এই সকলোবোৰ বেণ্টিংকৰে অৱদান আছিল। ভাৰতীয় সমাজ সংস্কাৰত ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে

লাহে লাহে এনে ধৰণে বিভিন্ন পদক্ষেপ লৈছিল আৰু ক্ৰমান্বয়ে ভাৰতীয় লোকসকলক আধুনিক চিন্তা ধাৰাৰ দিশে ধাৱমান কৰিছিল।

এই সময়ত প্ৰগতিশীল ভাৰতবৰ্ষই নৱ-অভ্যুত্থানত পদাৰ্পণ কৰিছিল। সমাজত যাতে কোনো কেৰোণ নালাগে তাৰ প্ৰচেষ্টাত সংস্কাৰী বহু ভাৰতীয়ই অগ্ৰসৰ হৈছিল। ইয়াৰ ফলতে কেইবাটাও সামাজিক সংগঠন যেনে— ব্ৰাহ্ম সমাজ, প্ৰাৰ্থনা সমাজ, আৰ্য সমাজ আৰু ৰামকৃষ্ণ মিছন স্থাপন হৈছিল। সম-সাময়িকভাৱে আলিগড় আন্দোলনেও ভাৰতীয় সমাজত আমূল পৰিবৰ্তন সাধিছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- বৰ্তমান আমাৰ সমাজত চলি থকা ডাইনী হত্যা, কন্যা সন্তান হত্যা, যৌতুক প্ৰথা আদি কুসংস্কাৰবোৰ নিৰ্মূল কৰিবলৈ তোমালোকে কেনে ধৰণে পদক্ষেপ ল'বা দলত আলোচনা কৰি লিখা।

ব্ৰাহ্ম সমাজ ঃ

চিত্ৰ ১৪.৫ ৰাজা ৰামমোহন ৰায়

ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ গৱৰ্ণৰ জেনেৰেলসকলক সমাজ সংস্কাৰত বহুতো শিক্ষিত ভাৰতীয় লোকে সহায় কৰিছিল। তাৰ ভিতৰত বংগদেশৰ ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ নামটো প্ৰথমেই ল'ব লাগিব। তেওঁ মূৰ্তি পূজা বিৰোধী আৰু জাতিভেদ শূন্য ভাৰতীয় সমাজ এখন গঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে ১৮২৮ খ্ৰীষ্টাব্দত ব্ৰাহ্মসভা পাতে আৰু পিছলৈ ১৮৩০ খ্ৰীষ্টাব্দত ই **ব্ৰাহ্ম সমাজ** নামে এখন সমাজ সংস্কাৰৰ অনুষ্ঠান হিচাপে গঢ় লয়। পৰৱৰ্তী সময়ত কবিগুৰু ৰবীন্দ্ৰ নাথ ঠাকুৰৰ পিতৃ দেৱেন্দ্ৰ নাথ ঠাকুৰ তেওঁৰ সহযোগী হৈছিল। সতী দাহ প্ৰথা, কন্যা শিশু হত্যা আদি সমাজৰ কু-নিয়মবোৰ আঁতৰোৱাত ৰামমোহন ৰায়ে লৰ্ড উইলিয়াম বেণ্টিংকক যথেষ্ট সহায় কৰিছিল। স্ত্ৰী শিক্ষাৰ ওপৰতো তেওঁ গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। অপ্ৰাপ্তবয়স্ক বিধৱাক পুনৰ বিয়া দিয়াটো ব্ৰাহ্ম সমাজে এটা প্ৰধান দায়িত্ব বুলি ধৰিছিল। এনে সংস্কাৰমূলক কামবোৰ কৰি যাওঁতে ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে ভাৰতীয় হিন্দু সমাজত আন এটা ডাঙৰ দোষ দেখিছিল। সেই সময়ত যিসকল ভাৰতীয়ই খৃষ্টানসকলৰ সৈতে খোৱা-বোৱা কৰিছিল বা উচ্চ শিক্ষাৰ বাবে বিদেশলৈ গৈছিল তেনে লোকসকলক হিন্দু সমাজে পতিত বুলি ঘোষণা কৰি সমাজৰ পৰা বহিষ্কাৰ কৰিছিল। এই সকল লোকে উচ্চ শিক্ষাৰে শিক্ষিত হৈও সমাজত এনে ধৰণৰ কলঙ্কৰ ভয়ত খৃষ্টান ধৰ্মত দীক্ষিত হ'ব লগা হৈছিল। ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ে এনে অৱস্থাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি এইসকল শিক্ষিত লোকক তেওঁ প্ৰতিষ্ঠা কৰা ব্ৰাহ্ম ধৰ্মত দীক্ষা দি হিন্দু ধৰ্মৰে ভিতৰুৱা কৰি ৰাখিছিল। সেয়ে ভাৰতবাসী ৰাজা ৰামমোহন ৰায়ৰ ওচৰত চিৰ কৃতজ্ঞ। ব্ৰাহ্ম সমাজৰ আন দুজন উল্লেখযোগ্য নেতা আছিল অক্ষয় কুমাৰ দত্ত আৰু কেশৱ চন্দ্ৰ সেন। এওঁলোকে সমাজত বৈপ্লৱিক সংস্কাৰ কিছুমান কৰি থৈ গৈছিল।

প্ৰাৰ্থনা সমাজ ঃ

একেদৰে মহাৰাষ্ট্ৰত মহাদেৱ গোবিন্দ ৰাণাডেই ১৮৬৭ খ্ৰীষ্টাব্দত প্ৰাৰ্থনা সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। এয়া ব্ৰাহ্ম সমাজৰ আৰু ব্ৰাহ্ম আন্দোলনৰেই আন এটা ৰূপ আছিল। ৰাণাডেৰ অনুগামীসকলে হিন্দু ধৰ্মৰ পৰা ফালৰি কাটি অহা নাছিল কিন্তু তেওঁলোকৰ সমাজ সংস্কাৰ আন্দোলনে ব্ৰাহ্ম সমাজকো চেৰ পেলাইছিল। তেওঁলোকৰ কাৰ্যসূচী আছিল নিৰক্ষৰ লোকৰ মাজত শিক্ষাৰ ধাউতি বঢ়োৱা, অনাথ আশ্ৰম পতা আৰু অনুন্নত জাতিবোৰৰ সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নতিৰ বাবে চেষ্টা চলোৱা আদি।

আৰ্য সমাজ ঃ

> **জানি থওঁ আহা**
> ✦ স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতীৰ প্ৰকৃত নাম আছিল মূল শংকৰ। তেওঁ সমাজ সংস্কাৰৰ সৈতে সংগতি ৰাখি লিখা গ্ৰন্থখনৰ নাম আছিল 'সত্যৰথ প্ৰকাশ'।

চিত্ৰ ১৪.৬ স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতী

ব্ৰাহ্ম সমাজৰ লগত বহুলাংশে মিল থকা আন এটা সংগঠন হ'ল ১৮৭৫ খ্ৰীষ্টাব্দত পঞ্জাবত স্থাপিত হোৱা **আৰ্য সমাজ**। ইয়াৰ প্ৰতিষ্ঠাপক আছিল **স্বামী দয়ানন্দ সৰস্বতী**। দয়ানন্দও এক ঈশ্বৰত বিশ্বাসী আছিল আৰু মূৰ্তি পূজাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। এই সংগঠনটোৱে জাতিভেদ প্ৰথা নামানিছিল, বাল্য বিবাহৰ বিৰোধিতা কৰিছিল, বিধবা বিবাহত জোৰ দিছিল আৰু সাগৰ যাত্ৰা হিন্দু ধৰ্মৰ পৰিপন্থী নহয় বুলি দাবী কৰিছিল। স্বামী দয়াদন্দ সৰস্বতীয়ে ইছলাম ধৰ্মৰ অনুকৰণত হিন্দু ধৰ্মলৈও ধৰ্মান্তকৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল আৰু ইয়াক **'শুদ্ধি'** বুলি কোৱা হৈছিল।

ৰামকৃষ্ণ মিছন ঃ

ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসৰ নামটো তোমালোকে নিশ্চয় শুনিছা। এওঁ আছিল কলিকতাৰ দক্ষিণেশ্বৰত থকা কালী মন্দিৰৰ এজন পূজাৰী। তেওঁ আধুনিক শিক্ষা-দীক্ষা পোৱা নাছিল। তেওঁ মূৰ্তি পূজাত বিশ্বাসী আছিল যদিও আন্তৰিক ভক্তিৰ পৰিৱৰ্তে বাহ্যিক আড়ম্বৰপূৰ্ণ পূজা-অৰ্চনাৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। সকলো ধৰ্মৰ প্ৰতি সহনশীল হোৱাটো তেওঁ বিচাৰিছিল। নৰেন্দ্ৰ নাথ দত্ত ওৰফে স্বামী বিবেকানন্দই পৰমহংসৰ মতবাদসমূহৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰি তেওঁৰ শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল। পৰৱৰ্তী সময়ত ১৮৯৭ খ্ৰীষ্টাব্দত স্বামী বিবেকানন্দই **ৰামকৃষ্ণ মিছন** নামে সংগঠন এটা প্ৰতিষ্ঠা কৰি পৰমহংসৰ বাণীসমূহ সমাজত বিলোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল।

চিত্ৰ ১৪.৭ স্বামী বিবেকানন্দ

আলিগড় আন্দোলন ঃ

চিত্ৰ ১৪.৮ ছাৰ ছৈয়দ আহমদ খান

এই সময়ছোৱাত প্ৰাশ্চাত্য শিক্ষাৰ পোহৰে ইছলামধৰ্মী লোকসকলকো অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। উত্তৰ ভাৰতত ছাৰ ছৈয়দ আহমদ খান, নবাব আব্দুল লতিফ আৰু ছৈয়দ আমিৰ আলিয়ে মুছলমান সম্প্ৰদায়ক ইংৰাজী ভাষা আৰু নতুন ভাবধাৰাৰ প্ৰতি আগ্ৰহান্বিত কৰি তোলে। ১৮৭৭ চনত ছাৰ ছৈয়দ আহমদ খানৰ প্ৰচেষ্টাত আলিগড়ৰ মুছলমান ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বাবে **'এংলো অৰিয়েন্টেল কলেজ'** নামে এখন কলেজ স্থাপন কৰিছিল। ইয়াত বিজ্ঞান শিক্ষাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হৈছিল। এইখনেই পিছলৈ **আলিগড় বিশ্ববিদ্যালয়** হয়গৈ। লাহে লাহে মুছলমানসকলৰ মাজতো সমাজ আৰু ধৰ্ম সংস্কাৰৰ মনোভাব গা কৰি উঠে। ছাৰ ছৈয়দ আহমদ খানে তেওঁলোকৰ সমাজত প্ৰচলিত পৰ্দা প্ৰথা, বহু বিবাহ, বাল্য বিবাহ আদি প্ৰথাসমূহত বাধা আৰোপ কৰি জাগৰণৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ভাৰতীয় মুছলমানসকলৰ মাজত পুনৰ জাগৰণৰ পোহৰ বিলোৱা কাৰ্যসূচীৰ কেন্দ্ৰভূমি আছিল আলিগড় চহৰ। সেয়ে ইয়াক **আলিগড় আন্দোলনো** বোলা হয়।

এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব লাগিব যে প্ৰথম অৱস্থাত ইংৰাজৰ পাশ্চাত্য নীতি বা পাশ্চাত্য শিক্ষাৰ প্ৰতি হিন্দুসকলৰ পৰা যিখিনি সহাৰি ইংৰাজ চৰকাৰে পাইছিল মুছলমান সম্প্ৰদায়ৰ পৰা তেনে সহাৰি পোৱা নাছিল। ১৮ শতিকাৰ শেষাৰ্ধত আৰু ১৯ শতিকাৰ প্ৰথমাৰ্ধত **'ৱাহাবি'** আন্দোলনে ভাৰতত গা কৰি উঠিছিল। পাশ্চাত্য আৰ্হিত ইংৰাজে যি বৈপ্লৱিক পৰিৱৰ্তন আনিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল তাত ৰক্ষণশীল মুছলমান সমাজে প্ৰতিবাদ কৰিছিল। মুছলমানসকলৰ ৱাহাবি সম্প্ৰদায়টোৱে এনে প্ৰতিবাদত উদ্‌গনি দিছিল। কিন্তু পিছলৈ ছাৰ ছৈয়দ আহমদ খানৰ নেতৃত্বত মুছলমান সম্প্ৰদায়তো নৱ জাগৰণে ভূমুকি মাৰিছিল।

ক্ৰিয়াকলাপ ঃ

- আলিগড় আন্দোলনে সমাজত কি কি পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা কৰিছিল?

চিত্ৰ ১৪.৯ ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰ

উল্লেখযোগ্য যে এই অনুষ্ঠানসমূহৰ উপৰি সেই সময়ত ব্যক্তিগতভাৱে কিছুমান লোকে সমাজ সংস্কাৰত নামিছিল। এওঁলোকৰ ভিতৰত ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰৰ নাম উল্লেখযোগ্য। বংগদেশৰ ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰে স্ত্ৰী শিক্ষাৰ প্ৰসাৰৰ বাবে সমাজখনক জগাই তুলিবলৈ যথেষ্ট চেষ্টা কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত ১৯ শতিকাৰ মাজভাগত বহুতো মহিলাই ঘৰতেই শিক্ষা গ্ৰহণ কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰি লৈছিল। ইয়াৰ ভিতৰত কলিকতাৰ ৰাজসুন্দৰী দেৱীয়ে শিক্ষা গ্ৰহণত বিশেষ আগ্ৰহ দেখুৱাইছিল। তেওঁ **'আমাৰ জীৱন'** নামে বঙলা ভাষাত এখন আত্মজীৱনীমূলক পুথি লিখি উলিয়াইছিল। এইখনেই আছিল প্ৰথম ভাৰতীয় মহিলাৰ আত্মজীৱনীমূলক গ্ৰন্থ। ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰে বিধবাসকলৰ পুনৰ বিবাহৰ ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব দিছিল আৰু নিজেও তেওঁৰ পুত্ৰৰ লগত এগৰাকী বিধৱা মহিলাক বিবাহ কৰাই সমাজত দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰিছিল।

এইদৰেই ভাৰতত এক নৱজাগৰণৰ (Renaissance) অভ্যুদয় হৈছিল। ভাৰতৰ শাসন ব্যৱস্থা, সমাজ আৰু অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰত ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়েও যথেষ্ট অৰিহণা যোগাইছিল। ফলত ভাৰতবাসীয়েও আধুনিকতাৰ জগতখনলৈ ক্ৰমান্বয়ে ধাৱমান হৈছিল।

মনত ৰাখিবলগীয়া কথা ঃ

- ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ গৱৰ্ণৰ জেনেৰেলসকলে ভাৰতৰ প্ৰশাসন, বিচাৰ, আৰ্থ-সামাজিক আৰু শিক্ষা সংস্কাৰৰ কাম হাতত লৈছিল।
- লৰ্ড কৰ্ণৱালিছে ভাৰতত ভূমিৰ চিৰস্থায়ী বন্দবস্তৰ পাতনি মেলিছিল।
- চিৰস্থায়ী বন্দবস্তই জমিদাৰসকলক মাটিৰ সৰ্বস্বত্ব প্ৰদান কৰিছিল।
- লৰ্ড হেষ্টিংছৰ দিনত ভাৰতত সৰ্বপ্ৰথমে মাটিৰ পট্টা দিয়া কাম আৰম্ভ হৈছিল।
- লৰ্ড ডেলহাউচিয়ে ভাৰতত প্ৰাথমিক, উচ্চ ইংৰাজী বিদ্যালয় আৰু মহাবিদ্যালয় প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।
- লৰ্ড ডেলহাউচিৰ দিনত ভাৰতত সংস্কৃত সাহিত্যৰ পুনৰুত্থান হৈছিল।
- ভাৰতীয় সমাজৰ উন্নয়নত ব্ৰাহ্ম সমাজ, প্ৰাৰ্থনা সমাজ, আৰ্য সমাজ, ৰামকৃষ্ণ মিছন আৰু আলিগড় আন্দোলনৰ অৱদান উল্লেখনীয়।

অনুশীলনী

১। উত্তৰ দিয়া—

ক) লৰ্ড কৰ্ণৱালিছৰ কাৰ্যবিধিখনক কি বুলি জনা যায়?

খ) ভাৰতত চিৰস্থায়ী বন্দবস্ত কোনে প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল?

গ) কোনজন গৱৰ্ণৰ জেনেৰেলে ভাৰতত মাটিৰ পট্টা দিয়াৰ ব্যৱস্থা প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল?

ঘ) শিক্ষা সম্পৰ্কত চাৰ্লছ উডৰ প্ৰেৰণ পত্ৰ কোনজন ইংৰাজ গৱৰ্ণৰ জেনেৰেলে প্ৰস্তুত কৰিছিল?

ঙ) ভাৰতত প্ৰথম মহিলাৰ আত্মজীৱনীখন কোনে লিখিছিল?

২। 'ক' অংশৰ লগত 'খ' অংশ মিলোৱা—

'ক' অংশ	'খ' অংশ
ৰাজা ৰামমোহন ৰায়	প্ৰাৰ্থনা সমাজ
ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসদেৱ	ব্ৰাহ্ম সমাজ
ছাৰ ছৈয়দ আহমদ খান	আৰ্য সমাজ
গোবিন্দ ৰাণাডে	আলিগড় আন্দোলন
দয়ানন্দ সৰস্বতী	ৰামকৃষ্ণ মিছন

৩। শুদ্ধ/অশুদ্ধ বিচাৰ কৰা —

ক) ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে ভাৰতত ৰাজশক্তি ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰাৰ সময়ত দিল্লীৰ সম্ৰাট গৰাকী আছিল ফাৰুখছিয়াৰ/বাহাদুৰ ছাহ দ্বিতীয়।

খ) ১৭৮১ খ্ৰীষ্টাব্দত ৱাৰেণ হেষ্টিংছে/লৰ্ড হেষ্টিংছে কলিকতাত মাদ্ৰাছা এখন খুলিছিল।

গ) কোম্পানীৰ স্বাৰ্থ সুৰক্ষাৰ বাবে/নতুন ৰাজ্য অধিগ্ৰহণৰ বাবে ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে সামৰিক বাহিনী গঠন কৰিছিল।

(ঘ) ছাৰ ছৈয়দ আহমেদ খান/নবাব আব্দুল লতিফে এংলো অৰিয়েণ্টেল কলেজ স্থাপন কৰিছিল।

ঙ) সত্যৰথ প্ৰকাশ গ্ৰন্থখনৰ ৰচক আছিল দয়ানন্দ সৰস্বতী/ৰাজা ৰামমোহন ৰায়।

৪। চমু টোকা লিখা—

(ক) ৰাজা ৰামমোহন ৰায়　(খ) ছাৰ ছৈয়দ আহমেদ খান　(গ) স্বামী বিবেকানন্দ

(ঘ) দয়ানন্দ সৰস্বতী　(ঙ) দেৱেন্দ্ৰ নাথ ঠাকুৰ

৫। ৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখা—

(ক) চিৰস্থায়ী বন্দবস্ত কোনে প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল? ইয়াৰ চৰ্তবোৰ কি?

(খ) ইংৰাজ শাসনত হোৱা বিচাৰ বিভাগীয় সংস্কাৰসমূহ কি কি?

(গ) ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৰৰ সংস্কাৰমূলক কামবোৰ কি আছিল?